

א. הכבד מחשב כבר בימי קדם לאחד האיברים החיונים והחשובים ביותר בגוף. התלמוד¹ ייחס לכבד את התפקיד של יצירת דם (hematopoiesis) ולפי האגדה מהוה הכבד את מקור הכעס². גלינוס סבר, בין השאר, שהכבד הוא מקור האהבה³. השם כבר נגזר, כנראה, מ"כובד", מאחר והוא הגדול והכבד באיברי הבטן⁴. הוא מוזכר כבר בתנ"ך (כ-10 פעמים), בעיקר בקשר לקרבנות.

ב. מבחינה פיסיוולוגית ידועים כיום למעלה מ-500 תפקידים שונות של הכבד ביחס לחילוף החומרים של הגוף⁵. עובדת חיוניותו של הכבד היתה ידועה גם לחכמי התלמוד ולכן קבעו במשנה⁶:

1. "ואלו טריפות בבהמה... ניטל הכבד ולא נשתייר הימנו כלום". כלומר, בלא כבד אין הבהמה יכולה להתקיים.

2. מאידך, ידוע שיש לכבד כושר רגנרציה יוצא מן הכלל וגם בפגיעות נרחבות ביותר עדיין נשארת בו רזרבה מספקת לבצע את התפקידים הרבים שלו. גם עובדה זו הוכרה על ידי חכמי התלמוד, שקבעו בתוספתא⁷:

"ואילו כשרות בבהמה... נטלה הכבד ונשתייר בה כדי להעלות ארוכה - כשרה".

יש לציין, שרופאי יוון הקדמונים - אריטיאוס (המאה השנייה לספירה) וגלינוס⁸ - לא ידעו על כושר הרגנרציה של הכבד ולכן העמידו אותו בשורה אחת עם הלב וקבעו, שכל פגיעה בכבד מביאה למות. דבר זה גם מסביר את הבדלי הגישה מבחינה פרוגנוסטית בין חכמי התלמוד לרופאי יוון⁹.

3. מבחינה פתו-פיסיוולוגית מעניין להביא את דברי התלמוד במסכת גיטין¹⁰:

"לדמא דאתי מפומא, בדקינן ליה בגילא דחישתא, אי סריך - מריאה קאתי ואית ליה

תקנתא, ואי לא - מכבדא קאתי ולית ליה תקנתא".

ובתרגום: דם הבא מהפה - בודקים אותו בקש של חיטה, אם הוא נסרך - (סימן) שבא מהריאה ויש לו תקנה, ואם לא - (סימן) שבא מהכבד ואין לו תקנה.

התלמוד מתאר כאן נסיון לאבחנה מבדלת בין hematemesis לבין hemoptysis - דם הבא מהריאה מחד גיסא, לעומת דם הבא מהכבד, שכנראה הכוונה לדמום ממערכת העכול - דליות בושט - שהם תוצאה ממחלת כבד. קצנלסון¹¹ לא הביק כך וסבור, שיש להגיה במקום "כבד" - "קיבה" אך לפי הפירוש הנ"ל אין צורך בשינוי גירסה. (וראה גם בפרק על הריאה).

ג. מבחינה אנטומית מתייחס התלמוד למיקום של הכבד¹² :

1. " דופן חמשית, במקום שמרה וכבד תלויים בו"¹³. (וראה בראשית הפרק על דרכי המרה).

2. כמו כן אנו מוצאים התייחסות למבנים אנטומיים מסוימים בכבד, אשר זהווי לפי המינוח המודרני, נתון למחלוקת בין פרשנים שונים.

ארבעה מונחים מצינו בקשר לכבד:

(א) יותרת הכבד¹⁴;

(ב) אצבע הכבד¹⁵;

(ג) חצר הכבד¹⁶;

(ד) טרפש הכבד¹⁷;

3. טרפש הכבד - כל הפרשנים מסכימים שמדובר בסרעפת. יטרוב, בספר המילים, מבאר שבשם "טרפש" נקראת מחיצה עם שומן וכוונתו להבדיל מקרום. כך, הסרעפת הוא טרפש הכבד והפריקד - טרפש הלב.

4. ביחס לשלשת המונחים הראשונים - יש מהפרשנים הסבורים, שכולם מתייחסים לסרעפת. כך משתמע מדברי הרמב"ם (1135-1204)¹⁷ ומדברי רש"י (1040-1105)¹⁴. אחרים - ובכללם פרויס (1861-1913)¹⁸ - סבורים, ששלשת המונחים הללו מתייחסים לאונה המזונבת (Caudate lobe) של הכבד¹⁹⁻²¹. פרויס סבור שיש לקרוא "חיצר" הכבד, שמשמעו אצבע בסורית. גם האשורים התייחסו לאונה המזונבת בשם אצבע. חלק זה של הכבד בבהמות הוא מופרד מאד ולכן התייחסו אליו בשם נפרד. לעומתו, סבור י. ליבוביץ⁴, שחצר הכבד הוא מקום כניסת וריד שער הכבד.

גזניס (הוצאה 1921) סבור, שיותרת הכבד היא "תוספת השומן בסכיבות הכבד והכליית" (Fettanhäufung). ולעומתו, סבורים קצנלסון (1847-1917)²² ולוינגר²³, שיותרת הכבד הוא הלבלב.

ד. מבחינה פתולוגית מצטמצם הדיון בתלמוד עצמו סביב שני מצבים בלבד: הקטנת הכבד מסיבה כלשהיא ומציאות טפילים בכבד.

1. הדיון העיקרי בתלמוד הוא סביב הבעיה של "ניטל הכבד". במשנה חולין נאמר⁶:

"ואלו טריפות בבהמה... ניטל הכבד ולא נשתייר הימנו כלום".

ולעומת זאת²⁴:

"ואלו כשרות בבהמה... ניטלה הכבד ונשתייר הימנה כזית".

קרוב לודאי, שאין הכוונה בדיון זה לכריתת כבד נסיונית או רפואית, כי לא ייתכן, שבהמה תעמוד בנתוח קשה כל כך בהתחשב במצב הרפואה בזמן ההוא.

לדעתי המונח "ניטל" מכוון למצב, שאותו איבר לא נמצא בגוף מסיבה כלשהיא. ואכן מבחינה לשונית קיים המובן "חסר" למלה "ניטל"²⁵.

- הסיבה השכיחה ביותר ל"נשלת" הכבד היא חבלה. סיבה נוספת יכולה להיות שחמת - בעיקר post necrotic cirrhosis - שגורמת להקטנה ניכרת של הכבד, אם כי לא גורמת להעלמות הכבד לחלוטין.
- יתכן גם מצב מולד בו קיים חוסר מחלט של הכבד - agenesis - או היפופלזיה קשה. מצב זה מוצאים לעתים נדירות בעגלים, צאן וחזירים, במקרים של עיוותים קשים ונרחבים.²⁶
2. כאמור לעיל, הבינו חכמי התלמוד, שיש לכבד כושר רגנרציה רב ולכן קבעו, שאם נשאר חלק מהכבד - הבהמה כשרה. יתירה מזאת, חכמי התלמוד ייחסו חשיבות גם לערך הכמותי ברפואה, בנגוד לרופאים הקדמונים, שברובם התחשבו רק בערך האיכותי. כאן קבעו חכמי המשנה²⁴, שכמות רקמת הכבד המסוגלת לשמור על תפקודו ולעבור רגנרציה היא "כזית". יש לציין, שבתוספתא⁷ הנוסחה היא "כדי להעלות ארוכה". דבר זה נראה נכון יותר - אם כי מוגדר פחות - מכיון שקשה לקבוע שיעור מדוייק וחד משמעי למצב שמשנתה בהתאם לגודל הבהמה, סוג הפגיעה וכדומה. עובדה זו הובנה גם על ידי הפוסקים הראשונים - הרשב"א (ר' שמואל בן אברהם אדרת, 1235-1310)²⁷ והמאירי (מנחם ברבי שלמה 1249-1306)²⁸ - אשר פסקו שהשעור משנתה לפי גודלו של בעל החיים.
3. והנה בנוסף להיבט הכמותי המדעי - "כזית" או "כדי להעלות ארוכה" - התייחסו חכמי התלמוד גם להיבט האיכותי של השיר הזה.
- היתה סברה בעולם הקדמון, שלחלקי כבד מסויימים ישנה חשיבות חיונית ותיפקודית גדולה יותר מלשאר חלקי הכבד. וכך נאמר בתלמוד²⁹:
- "כזית שאמרו - במקום מרה, רב אדא בר אהבה אמר במקום שהיא חיה. אמר רב פפא, הלכך בעינן (זקוקים אנו) כזית במקום מרה ובעינן כזית במקום שהיא חיה".
- כאן רואים אנו, שחכמי התלמוד קבעו חשיבות מיוחדת לאחד משני המקומות הללו: "במקום מרה - כלומר אזור הגומץ (fossa), שבו מונח כיס המרה; "במקום שהיא חיה" - בהגדרת מקום זה ישנם כמה פרשים. רש"י מבאר כך:
- "במקום שהיא חיה - שהכבד חיה שם, דהיינו במקום תלייתה שהיא מעורה ודבוקה - תחת הכליות, זה נראה לי. ומצאתי לישנא אחרינא (לשון אחרת) ביותרת הכבד... והן הטרפשיין כלומר, לפי ההסבר הראשון הכוונה למיטבע הכלייתי (renal impression), ולפי ההסבר השני - הכוונה לשטח העליון המונח מתחת לסרעפת. שני הפרשים מתכוונים לומר, שחיוניות הכבד היא במקום תלייתו, אך כמובן שמבחינה אנטומית הפירוש הראשון איננו נכון, כי אין הכבד "דבוק תחת הכליות" אלא להיפך - הכליה הימנית מצויה מתחת לכבד. גם הרמב"ם³⁰ הבין באופן עקרוני כמו רש"י ומגדיר:
- "במקום שהיא תלויה בו".
4. ייתכן, שדעה זו נובעת מהאמונה בעולם הקדמון, שנקודת החבור בין הכבד לסרעפת היא המקום הקטלני ביותר בגוף. כך מספר הומרוס⁴⁷, שאודיסאוס "החכם באדם" תיכנן את הריגתו של ציקלופס הענק על ידי דקירת חרב באותו חלק מגופו "שהסרעפת אוחזת בכבד". גלינטס⁸

משבח השקפה זו וקובע (בתרגום מאנגלית):

"בטחונו היה כה גדול, שפציעה במקום זה לא תאפשר המשך קיום החיים אפילו לרגע אחד".
יש לציין, שגם במקורותינו נחשבה פגיעה במקום זה לקטלנית. על הפסוק "ויבהו אבנר...
אל החומש"³¹ קובע התלמוד¹²:

"במקום שמרה וכבד תלויים בו".

אכן, כיום ידוע שמבחינה היסטולוגית ותיפקודית כאחת – אין כל הבדלים בין תאי הכבד וכושר
הרגרציה איננו תלוי במיקום של השיור אלא בכמותו ובגורמים עקיפים כגון פעילות התהליך,
אספקת הדם וכדומה.

5. ברצוני להביא הערה אחת נוספת באותו ענין:

הרמב"ם³⁰ בנסחו את ההלכה בדבר נטילת הכבד, מוסיף את המשפט הבא:

"ניטל ממנה מקום שהיא תלויה בו ומקום מרה, אף על פי שהשאר קיים כמו שהוא – טריפה"
משפט זה מוכיח, שהרמב"ם ייחס לשני מקומות אלו חשיבות גדולה יותר ממה שיחסו להם חכמי
התלמוד. לפי דעתו, גם אם כל הכבד נשמר שלם וחסרים רק החלקים הקטנים הללו ("במקום
שהיא תלויה בו" ו"במקום מרה") – המצב הוא קטלני ואין הבהמה יכלה להמשיך לחיות עוד.
דבר זה מתמיה ביותר גם מבחינה רפואית וגם מבחינה הלכתית. כאמור, ידוע שאין לתאי כבד –
גם במקומות אלו – חשיבות חיונית יותר מאשר תאים במקום אחר. יתר על כן, לא ברור מהו
המקור ההלכתי, שעליו הסתמך הרמב"ם בקובעו דין זה. בין הפוסקים³²⁻³⁴ יש שפקפקו
בנכונות הלכה זו, וכאמור גם מבחינה רפואית אין הצדקה להנחה זו.

6. הפתולוגיה האחרת שנידונה בתלמוד היא מציאות טפילים בכבד. וכך נאמר במסכת חולין³⁵:
"התליע כבד שלה, זה היה מעשה ועלו עליה בני עסיא שלש רגלים ליבנה, לרגל שלישי
התירוה להם".

כלומר, בעיר עסיא נתגלה כבד נגוע בתולעים ושלש פעמים – בעת העליה לרגל בחגים פסח,
שבועות וסוכות – חזרו על השאלה בפני הסנהדרין שישבה ביבנה – בדבר דין הבהמה ולבסוף
הוחלט שהבהמה כשרה. קצנלסון³⁶ קובע, שפגיעה טפילית בכבד היא קטלנית, ולדעתו ידעו
על כך רופאי התלמוד, אך "יכול להיות, שחכמי יבנה מצאו לנכון להקל בזה משום הפסד מרובה
ומשום שהתורה חסה על ממונם של ישראל. כנראה הייתה מאכולת זו מכת מדינה בעסיא, לפיכך
שקרו לעלות שלש פעמים ליבנה".

לדעתי, שגה בזה קצנלסון. אילו היה הדבר ברור לחכמי יבנה, שמצב זה הוא קטלני, בודאי
היו מטריפים את הבהמה, כפי שנהגו בהרבה מאד מצבים פתולוגיים וחבלתיים. לדעתי, יש
לבאר את המאורע הזה בדרך הבאה: הפגיעה הטפילית המיוחדת לכבד היא Haptic Distomiasis
הנגרמת על ידי – Fasciola Hepatica או Dicrocoelium Denticum. הפגיעה היא ברקמה
של הכבד ובחסימת דרכי המרה. מבחינת הפרוגנוזה – בבקר בדרך כלל אין כל סימפטומים גם
כאשר ההדבקה היא גדולה ונרחבת, אם כי זה מעודד זהום משני על ידי סלמונלה. לעומת זאת

בצאן הפגיעה היא קשה וגורמת למחלה מתישה, אנמיה, בצקות כלליות - ואם ההדבקה היא מסיבית - מוות פתאומי³⁷. כמובן, ישנם גם טפילים אחרים הפוגעים - ביק השאר - גם בכבד: לישמניאזיס, אכינוקוקוזיס, ציסטיצרקוס ועוד. אולם, כאמור, הפגיעה המיוחדת היא -
Hepatic Distomiasis .

לאור האמור, קיימים הברלים פרוגנוסטיים ניכרים בין בעלי-חיים השונים וכדי לקבוע את מידת הקטלניות של ההדבקה בעסאי גאלצו חכמי יבנה לדחות את ההכרעה לתקופת נסיון של שנה, כדי לקבל מידע על המהלך הטבעי של הפגיעה ויתכן, ששם היתה הדבקה בפקר ולכן החליטו שהמצב איננו קטלני והבהמה כשרה.

7. יש לציין, שפוסקים מתקופות מאוחרות יותר קבעו מצבים שונים, שבהם הדבקה טפילית של הכבד אכן קטלנית והבהמה טריפה. לדוגמא: אם הפגיעה היא בדרכי המרה - הבהמה טריפה, בעוד שהפגיעה ברקמת הכבד נחשבת לבלתי מסוכנת³⁸; הדבקה מסיבית עם נמק של הכבד ("חסר מהכבד עקב התולעים") - הבהמה טריפה³⁹.

8. בספרות ההלכתית, שלאחר תקופת התלמוד, מוצאים אנו תיאורים פתולוגיים נוספים. המינוח ההלכתי איננו ניתן לזהוי מחלט מאחר וחסר תיאור קליני ופתולוגי מפורט, ולכן ניתן רק לציין השערות אחדות ביחס למונחים ולתיאורים האלו:

(א) "יבש הכבד עד שנפרך בצפורן"⁴⁰ - יתכן שמדובר בשחמת או במצבים ניווניים שונים.

(ב) "נימוק הכבד, דהיינו שדם יוצא מבשר הכבד"⁴¹ - יתכן שמדובר בנמק נרחב, או

Hemorrhagic necrotic hepatitis .

(ג) "נתקשה הכבד כאבן"⁴¹ - יתכן שמדובר בשחמת מתקדמת או בתהליך גידולי.

(ד) "נמצא בכבד בועות (וטינרי) ומלאה ליחה"⁴³ - יתכן שמדובר ב- Echinococcal cyst, amebic cyst

או אולי ב- cystic liver, שבו ישנן שלפוחיות-מרה בכבד⁴⁴.

(ה) "נשתנה צבע הכבד"⁴³ - מצבי פיגמנטציה בכבד כוללים: ; melanosis; biliary cirrhosis;

Hemosiderosis ;

(ו) "נמצאו שני כבדים"⁴⁵ - בכלבים, בגמלים ובחזירים ישנה חלוקה קבועה של הכבד לשתי

אונות נפרדות, על ידי רקמת חבור⁴⁶. תוארו גם מצבים של הכפלת הכבד בכלב ובחזיר,

כשהכבד הנוסף תמיד יותר קטן וללא כיס מרה⁴⁴. באדם, באופן נדיר, יכול להיות מצב של

אונה נוספת (accessory lobe) עם עורק, וריד שערי, וריד כבדי וצנור מרה - נפרדים⁴⁶.

אכן, לא מצאתי בספרות הוטרנירית תאור של מספר כבדים בבעלי-חיים המוגדרים בהלכה

ככשרים לאכילה.

ה. לסכום - חכמי התלמוד הבינו והכירו את החשיבות החיונית של הכבד לקיום החיים וגם ידעו

על כושר הרגנרציה שלו. מאידך, ייחסו חשיבות מיוחדת לחלקים מסויימים של הכבד - דבר

שאינו מתאים לידיעותינו ברפואה כיום.

מבחינה פתולוגית נידונו בתלמוד מצבי הקטנת הכבד והדבקה טפילית. בספרות ההלכתית המאוחרת יותר מוצאים אנו רמזים לפתולוגיית נוספות בכבד: אנומליית, שחמת, תהליכים גידולים (?), מצבי פיגמנטציה, שלפוחיות ומורסות. חסר לחלוטין דיון על מצבי הגדלת הכבד (hepatomegaly), וכאמור, נמצאו רק רמזים לפתולוגיית העיקריות של הכבד.

1. בכורות, מ"ה, א'.
2. ברכות, ס"א, ב'.
3. Galenus, De Placitis Hippocratis et Platonis, VI Cap. 3.
4. הובא ע"י J. Preuss, Bibl. Talm. Med., p. 110.
5. יהושע ליבוביץ, אנציקלופדיה עברית, ערך כבד, עמ' 539.
6. Robbins, Textbook of Pathology, p. 711.
7. משנה חולין, ג', א'.
8. תוספתא חולין, ג', ד'.
9. Galen, On the Usefulness of the Parts of the Body, translated by May, pp. 230–231.
10. וראה: קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, עמ' 97–98.
11. S.R. Kagan, Jewish Medicine, p. 49.
12. גיטיץ, ס"ט, א'.
13. קצנלסון, הערות למדרש הרפואה, חלק ב', פרק ח', אות ב'.
14. סנהדרין, מ"ט, א'.
15. ראה: י. ליבוביץ, תולדות הרפואה בישראל, מחניים, 970, 35–18:122.
16. ויקרא, ג', ד'.
17. משנה חמיד, ד', ג'.
18. משנה יומא, ח', ו'; תרגומי יונתן בן עוזיאל ואונקלוס, ויקרא, ג', ד'.
19. יד החזקה להרמב"ם, הלכות שחיטה, פרק ו', הלכה י'.
20. J. Preuss, Bibl. Talm. Med., p. 109.
21. אוצר ישראל, ערך כבד.
22. תרגום השבעים, ויקרא ג', ד'.
23. א.מ.מזיא, ספר המונחים לרפואה ומדעי הטבע, עמ' 436.
24. קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, עמ' 46.
25. לוינגר, הסרעפת והלבלב בספרות היהודית, קורות, 1970, 108–103:5.
26. משנה חולין, ג', ב'.
27. ח.י. קאסווסקי, אוצר לשון התלמוד, ערך נטל (א).
28. Niebrle & Cohrs, Path. Anat. of Dom. Anim., p. 473.
29. רשב"א, תורת הבית, בית שני, סימן שש"ל.
30. המאירי, בית הבחירה לחולין, מ"ו, א'.
31. חולין, מ"ו, א'.
32. יד החזקה, הלכות שחיטה, פרק ח', הלכה כ"א.
33. שמואל ב', פרק ב'.
34. ראה: לחם משנה, הלכות שחיטה, פרק ח', הלכה כ"א.
35. דרכי תשובה, יורה דעה, סימן מ"א, סעיף-קטן י"ג.
36. חזון איש, יורה דעה, סימן ד', אות ט"ו.
37. חולין, מ"ח, א'.
38. קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, עמ' 4–163.
39. Niebrle & Cohrs, Path. Anat. of Dom. Anim., pp. 538–554.

38. כסף משנה, הלכות שחיטה, פרק ו', הלכה ט'.
39. ראה: דרכי תשובה, יורה דעה, סימן מ"א, סעיף-קטן מ"א-מ"ד
40. שולחן ערוך, יורה דעה, מ"א, ג'.
41. רמ"א, יורה דעה, מ"א, ג'.
42. ראה: Niebrle & Cohrs, Path. Anat. of Dom. Anim., p. 491
43. דרכי תשובה, יורה דעה, סימן מ"א, סעיף-קטן ל"ג.
44. Niebrle & Cohrs, Path. Anat. of Dom. Anim., p. 473.
45. שולחן ערוך, יורה דעה, מ"א, י'.
46. S. Sherlock, Diseases of the Liver, p. 4.
47. Homer, Odyssey, IX, 299-305.